

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Скрипник Олена Миколаївна

УДК 94 (477) „1958/1988”

**„ВЕЛИКА ХІМІЯ” В УРСР (1958 – 1988 рр.):
СОЦІОІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

ЧЕРКАСИ – 2012

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
Морозов Анатолій Георгійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри архівознавства,
новітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Падалка Сергій Семенович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу новітньої історії та політики

кандидат історичних наук, доцент
Лубко Інна Миколаївна,
Черкаський національний університет
імені Б. Хмельницького,
доцент кафедри державно-правових дисциплін

Захист відбудеться „23” січня 2013 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 211.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22).

Автореферат розісланий „21” грудня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Земзюліна Н.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. За сучасних умов пошуку в Україні оптимальної моделі її соціально-економічного розвитку важливе значення має раціональне використання як світового, так і вітчизняного досвіду вирішення народногосподарських проблем. У такому контексті цілком актуальним є звернення до об'єктивного наукового аналізу подій, пов'язаних із реалізацією масштабної програми розвитку хімічної промисловості в Україні. Цінність дослідження зумовлена вже тим, що програма розбудови „великої хімії” від початку свого здійснення мала не тільки виробничий, суто промисловий характер, а й була зорієнтована на вирішення комплексу актуальних соціокультурних питань. Насамперед йдеться про такі вкрай гострі, як забезпечення стабільного розвитку сільського господарства, швидке поліпшення стану задоволення нагальних соціально-побутових потреб людей.

Не менш важливе значення мало і те, що в кінці 1950-х років радянському керівництву стало зрозумілим, що подальший розвиток промисловості, забезпечення швидкого технічного прогресу в таких її ключових галузях, як радіоелектроніка, атомна енергетика, ракетобудування, авіація, електромашинобудування неможливе без кардинального поліпшення стану справ у хімічній індустрії. Враховуючи це, радянське керівництво ніяк не могло далі ігнорувати необхідність прискореного розвитку хімічної промисловості.

Актуальність теми дисертації зумовлена й тим, що під час розбудови в Україні „великої хімії” було накопичено значний практичний досвід із реалізації масштабної загальнонаціональної програми. Успіхи і прорахунки „великої хімії” (насамперед економічного характеру) і до сьогодні багато в чому позначаються на житті українського суспільства, функціонуванні національної економіки. Тому цілком доцільним є наукове переосмислення, об'єктивний аналіз явищ і подій минулого, наукова інтерпретація їх сутності та вироблення на цій плідній основі висновків і пропозицій, які могли б бути корисними як сьогодні, так і у майбутньому.

Отже, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукових планів кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Вона органічно пов'язана із проблематикою наукових досліджень Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького „Історичні форми ментальності, соціально-економічні та громадсько-політичні форми самоорганізації українського селянства” (номер держреєстрації 0102U006796).

Об'єктом дослідження є політика держави щодо розвитку „великої хімії” в УРСР.

Предметом дослідження є розбудова хімічного комплексу (хімічної складової промисловості), його вплив на сільське господарство, задоволення споживчих потреб та стан довкілля.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1958 – 1988 роки – період, коли розвиток „великої хімії” в Україні посів пріоритетне значення в державних програмах економічного і соціального розвитку.

Вибір нижньої хронологічної межі (1958 р.) зумовлено початком розбудови „великої хімії” в УРСР. Верхня межа (1988 р.) збігається в часі з наростанням негативних явищ, пов'язаних із надмірною концентрацією хімічних об'єктів на території України та зміною загальної парадигми процесів хімізації як економіки загалом, так і її аграрного сектора зокрема.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються адміністративних кордонів Української РСР у вказаний хронологічний період.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі виявленого та опрацьованого комплексу джерел, історіографічних напрацювань, сучасної методології дослідити інтенсивну розбудову хімічної промисловості в УРСР, її соціально-економічні та екологічні наслідки, вплив на інтенсифікацію сільського господарства республіки і життя селянства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати рівень та повноту її джерельної бази, окреслити методологію дослідження;
- показати реальний стан хімічного комплексу на середину 50-х років XX ст. та рівень його відповідності зростаючим потребам країни;
- розкрити сутність поглядів партійно-державного керівництва на роль та можливості хімічної індустрії у загальному піднесенні технічного рівня промисловості та вирішенні невідкладних соціально-економічних проблем;
- дослідити розвиток „великої хімії”, успіхи та недоліки реалізації цієї програми в УРСР;
- висвітлити посилення хімізації сільського господарства, показати його позитивні й негативні чинники;
- проаналізувати причини, напрями та темпи наростання технологічного хімічного пресингу на довкілля.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

- з'ясовано причини швидкої розбудови хімічної промисловості в УРСР;
- розкрито погляди партійно-державного керівництва на роль хімічної промисловості, його бачення „великої хімії” як інструменту вирішення назрілих соціально-економічних питань;
- проаналізовано реальний хід виконання прийнятої на найвищому рівні програми хімізації країни, особливості функціонування командно-адміністративної системи з їх втілення в життя;
- доведено, що сподівання на хімізацію народногосподарського комплексу загалом не справдилися, насамперед через невідповідність нових вимог, які були пов'язані з високотехнологічним характером хімічних комплексів та адміністративно-бюрократичними методами планування і прийняття управлінських рішень;
- показано динаміку змін пріоритетності розбудови різних складових хімічного комплексу;
- висвітлено соціальне значення хімізації народного господарства, її вплив на піднесення добробуту громадян;

- простежено хід наростання хімізації сільського господарства;
- висвітлено діалектичну взаємозалежність позитивних і негативних чинників як хімізації загалом, так і сільського господарства зокрема.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали, теоретичні положення і висновки суттєво розширюють сучасні знання з історії України другої половини XX ст., зокрема, з історії реалізації в УРСР програми „великої хімії”. Результати дослідження можуть залучатися до написання узагальнювальних праць із історії України, аграрної історії, навчальних посібників та підручників. Матеріали дослідження будуть корисними при вивченні новітнього курсу історії України, спецкурсів, присвячених проблемам екології, сільського господарства, історії економіки, написанні монографій та підручників.

Результати дослідження і висновки, яких дійшла автор, також можуть бути корисними при розробці сучасної державної політики.

Апробація результатів роботи. Основні положення роботи обговорено на засіданнях кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях і повідомленнях автора на VIII Міжнародному симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2010), V Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів „Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (Луцьк, 2011), Міжнародній науковій конференції „П’яті Гуржіївські історичні читання” (Черкаси, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні наукові дослідження” (Київ, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції „Наукові підсумки 2011 року” (Київ, 2011), I Всеукраїнській науково-практичній конференції „Історико-філософські читання молодих учених” (Суми, 2012), Міжнародній науковій конференції „Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя” (присвячена 110-й річниці з дня народження Г. Храбана) (Умань, 2012).

Публікації. Основні положення і висновки викладено автором у 11 статтях, 5 з яких – у фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій становить 3,6 друкованих аркуші.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (314 позицій), а також додатків (13 таблиць на 13 сторінках). Загальний обсяг рукопису становить 226 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет і хронологічні межі дослідження, сформульовано мету і завдання роботи, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **„Історіографія теми, характеристика джерел і методологія дослідження”**, що складається з двох взаємопов'язаних підрозділів, з'ясовано стан наукового вивчення теми, джерельну базу дослідження, обґрунтовано його методологію.

У підрозділі 1.1 *„Стан наукової розробки теми”* історіографію з досліджуваної теми умовно поділено на два періоди: радянський та сучасний. Для досліджень радянського періоду характерний заідеологізований підхід як до висвітлення теми загалом, так і певних її аспектів зокрема.

З кінця 1950-х років з'являються праці, в яких було обґрунтовано правильність нового курсу партійно-радянського керівництва, спрямованого на зміну пріоритетів промислової політики¹. Паралельно почали виходити ґрунтовні праці спеціалістів різних галузей, в яких питання розвитку хімічної промисловості та її економічні

---

¹ Уваров Г.В. Развитие химической промышленности в 1959 – 1965 гг. Обработанная стенограмма лекции, прочитанной на Всесоюзном семинаре по вопросам пропаганды технических наук в свете решений XXI съезда КПСС / Г.В. Уваров – М.: Знание, 1959.; Емельянов П.Е. Деятельность КПСС по развитию химической промышленности (1959 – 1965) / П.Е. Емельянов – М.: Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, 1968.

проблеми висвітлювалися з наукових позицій на дійсно високому науковому рівні². Проте, навіть у цих дослідженнях, а особливо в працях історико-партійного плану, зберігалася гіперболізація керівної ролі КПРС.

Від другої половини 1960-х рр. з'явився ряд історико-економічних досліджень із хімічної промисловості³, в яких з'ясовано подальші перспективи розвитку хімічної промисловості та її окремих галузей, шляхи ефективнішого використання її можливостей. Мали місце і цікаві спроби аналізу оптимального розміщення об'єктів хімічної індустрії⁴. Однак більшість публікацій цих років була позначена надмірним оптимізмом. Об'єктивний аналіз справи за незначними винятками підмінявся прагненням будь-що обґрунтувати суто позитивне значення хімізації.

Починаючи від 1970-х рр. історики та економісти все частіше зверталися до вивчення проблеми ефективного використання добрив та інших засобів хімізації⁵, належного рівня агрохімічного обслуговування сільського господарства, забезпечення господарств та пунктів хімізації необхідною технікою. На 1980-ті рр. припадає час певного узагальнення накопичених знань із історії хімічної промисловості СРСР та УРСР. У 1984 р. побачили світ ґрунтовні видання Л.А. Костандова та авторського колективу на чолі з А. Дєдовим⁶. У них висвітлено

---

² Борисович Г.Ф. Девятая пятилетка химической промышленности. Экономические проблемы / Г.Ф. Борисович. – М.: Химия, 1973.; Костандов Л.А. Научно-технический прогресс в химической промышленности / Л.А. Костандов. – М.: Знание, 1971.; Костандов Л.А. Химическая промышленность – народному хозяйству / Л.А. Костандов – М.: Химия, 1981.; Костандов Л.А. Химическая промышленность СССР / Л.А. Костандов – М.: Химия, 1976.; Синюкова Т.И. Химическая индустрия страны в конце десятой пятилетки / Т.И. Синюкова. – М.: Знание, 1979.

³ Мезенцев В.А. Химическая индустрия и экономика / В.А. Мезенцев. – М.: Знание, 1965.; Федоренко Н.П. Химизация и экономика / Н.П. Федоренко – М.: Знание, 1966.; Клименко В.Л. Экономические проблемы производства народного потребления в отраслях химического комплекса / В.Л. Клименко – Л.: Химия, 1991.

⁴ Алисов Н.В. Размещение химических производств и предприятий / Н.В. Алисов. – М.: Химия, 1974.

⁵ Кульчицкий М.І. Забезпечити мінеральними добривами високу ефективність / М.І. Кульчицький, Ю.А. Мусіяка // Економіка Радянської України. – 1974. – № 12.; Криштаб С.А. Про економічну ефективність добрив / С.А. Криштаб // Економіка Радянської України. – 1963. – № 1.; Сизовенко А.Ф. Економічні основи раціонального використання мінеральних добрив / Сизовенко А.Ф. // Науково-теоретична конференція, присвячена рішенням грудневих пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ 1963 р. Тези доповідей. – К.: МСГ УРСР, 1964.

⁶ Развитие химической промышленности в СССР 1917 – 1980. – В 2-х т. – Т. 1. Развитие научной и материально-технической базы химической промышленности / Под ред. Л.А. Костандова, Н.М. Жаворонкова. – М.: Наука, 1984.; Развитие химической промышленности в СССР 1917 – 1980. – В 2-х т. – Т. 2. Развитие отдельных отраслей химической промышленности / Под ред. Л.А.

тенденції розвитку хімічної промисловості провідних зарубіжних країн порівняно з розвитком вітчизняної хімічної промисловості, питання становлення хімічної промисловості, її територіального розміщення, науково-технічного прогресу в галузі тощо.

Отже, домінування політичних аспектів та схильність до ідеологічного тлумачення розвитку хімічної промисловості призвели до формування в радянській історичній літературі певних усталених штампів, шаблонних фраз, які кочували з однієї монографії або наукової статті в іншу.

Фундаментальні політичні зміни у житті України на початку 1990-х років позитивно позначилися на стані вітчизняної історичної науки, розпочалося наукове переосмислення новітньої історії України. У цьому контексті слід відзначити працю В. Литвина, хоч і в ній розбудову потужностей „великої хімії” розкрито лише оглядово⁷. За сучасних умов тільки починається об’єктивне висвітлення історії створення окремих промислових гігантів. Це, зокрема, стосується історії Черкаського хімічного комбінату, цінні матеріали з якої містяться у колективній монографії „Черкаський „Азот”: з минулого – в майбутнє”⁸. Проте подібні видання мають поодинокий характер. У сучасній історичній літературі все ще відсутні дослідження узагальнювального характеру, присвячені аналізу масштабних зусиль та основних тенденцій, пов’язаних з бурхливим розвитком хімічної промисловості України в 60 – 80 роках ХХ століття. Спробою заповнити прогалину в цьому напрямі є праця О. Шубіна⁹, в якій автор неупереджено розкрив генезис хімічної індустрії, вказавши на досягнення та недоліки її розвитку в радянську добу.

Важливі факти та тенденції соціально-економічного життя України в 1960-ті – 1980-ті рр. тісно пов’язані з розвитком „великої хімії” та її впливом на сільське

Костандова, Н.М. Жаворонкова. – М.: Наука, 1984.; Основные направления химизации экономики капиталистических стран / Ред. А.Г. Дедов, В.К. Бельская, Л.М. Бова. – М.: Химия, 1988.

⁷ Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004.

⁸ Черкаський „Азот”: з минулого – в майбутнє. – Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю.А., 2005.

⁹ Шубін О.О. Хімічна промисловість України: генезис, перспективи, стратегія / О.О. Шубін. – К.: Наукова думка, 2003.

господарство, про що переконливо йдеться в узагальнювальних працях В. Барана та В. Даниленка та колективній монографії під редакцією П. Панченка¹⁰.

Підсумовуючи аналіз історіографії з обраної нами для вивчення теми, констатуємо, що окремі аспекти знайшли відображення в науковій літературі. Однак вивчення розвитку хімічної промисловості як однієї з високотехнологічних та прогресивних галузей економіки України, її тісний зв'язок з аграрним виробництвом тільки розпочалося. Існуючі уявлення про модернізаційні процеси у хімічному виробництві України в радянську добу часто перекручені і потребують не стільки доповнень і виправлень, скільки об'єктивного спеціального дослідження. Існує потреба в детальному аналізі всіх аспектів, пов'язаних із розвитком хімічної промисловості України, у з'ясуванні її загальногосподарського значення, щоб відтворити повну картину процесів хімізації народногосподарського життя означеного періоду.

У підрозділі 1.2 „*Характеристика використаних джерел та методологія дослідження*” проаналізовано різні за походженням, характером, формою та інформаційними можливостями джерела, окреслено теоретико-методологічну основу дослідження.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні та опубліковані документи, які доповнюються матеріалами періодичних видань. Під час роботи над дисертацією автором опрацьовано документи і матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО). Усі залучені до написання дисертації як архівні, так і друковані джерела доцільно розподілити на декілька груп. Такий поділ зумовлено походженням, змістом, особливостями та характером викладу опрацьованих джерел.

До **першої групи** джерел віднесено законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих органів державної влади. Укази, закони, постанови РМ СРСР і

---

¹⁰ Баран В.К. Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 13 : Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1998.; Україна: друга половина XX ст. Нариси історії / Ред. П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко. – К.: Либідь, 1997.

УРСР, які містять відомості про характер завдань, шляхи розвитку „великої хімії” УРСР. Більшість із них зберігається у фондах ЦДАВОУ. Це насамперед матеріали фондів 2, 3, 337, 5000, 5111. Так, зокрема, матеріали справ фонду 2 (РМ УРСР) характеризують процеси нарощення потужностей по виробництву хімічної продукції, хімізації сільського господарства. Цікавими є постанови та накази, що визначали шляхи розвитку підприємств, а також протоколи технічних рад, присвячені розбудові конкретних промислових об’єктів.

Важливі відомості, які висвітлюють діяльність уряду Радянської України у сфері підвищення ефективності виробничої бази галузі та якості отримуваної продукції, покращення техніко-економічних показників роботи підприємств, містять матеріали діловодства Мінхімпрому УРСР (фонд 5000).

Цінні джерельні ресурси з питань розвитку хімічної промисловості України представлено в ДАЧО. Адже Черкащина була одним із провідних центрів розвитку „великої хімії” України. У фондах Р-4313 (Виконком Черкаської обласної ради) та Р-3059 (Черкаське облуправління статистики) відклалися чисельні документи різного характеру (листування з урядом, довідки, аналітичні записки, звіти обласних управлінь, дані по основним показникам технічного прогресу на підприємствах), які дозволили простежити стан виконання рішень центральної влади по розвитку хімічної галузі в області та впровадження агрохімічних заходів на селі.

Другу групу складають документи КПРС і Компартії України: рішення з’їздів, пленумів ЦК, поточні документи ЦК КПРС та ЦК КПУ. Їхній аналіз дає можливість простежити формування та втілення партійно-державного курсу інтенсивної хімізації народного господарства як СРСР загалом, так і Української РСР зокрема. Особливу цінність для дослідження обраної нами теми мають спеціальні постанови стосовно розбудови хімічних потужностей, спільно затверджені ЦК КПРС і РМ СРСР. У вказаних документах відображено процес пошуку, формування і проведення в життя стратегії прискореного розвитку хімічної промисловості.

Значну кількість документів, в яких висвітлено хімізацію сільського господарства України у 50–80-х рр. ХХ ст., сконцентровано в фондах ЦДАГОУ. Важливу інформацію містять матеріали фонду 1 (ЦК Компартії України), де

зберігаються фактологічні та аналітичні матеріали, які дозволяють достатньо адекватно зрозуміти лінію радянського керівництва щодо втілення курсу на хімізацію народного господарства країни та розкривають реальний стан справ у хімічній промисловості в той чи інший період.

Третю групу джерел складають збірники документів, які відображають складання і результати втілення п'ятирічних планів, а також різноманітні статистичні довідники, випущені ЦСУ СРСР та Української РСР: „Достижения химической науки и промышленности за годы советской власти”, „Семилетка химической промышленности”, „Сільське господарство Української РСР за десять років 1965 – 1975” тощо. Матеріали зазначених збірок у сукупності віддзеркалюють динаміку розвитку хімічної індустрії УРСР та хімізації сільського господарства, особливості техніко-економічних перетворень „великої хімії”.

Четверта група джерел – тогочасна періодика. Автором опрацьовано матеріали центральної та регіональної преси, зокрема, таких газет, як: „Правда”, „Робітнича газета”, „Радянська Україна”, „Черкаська правда” тощо. Зазначена періодика хоч і була відповідно до умов доби заідеологізованою, проте передає дух епохи та дозволяє простежити реальні кроки влади з втілення у життя курсу на хімізацію усіх сфер економіки. Дисертант опрацювала і публікації, уміщені у таких спеціалізованих журналах, як: „Химическая промышленность”, „Химия и жизнь”, „Економіка Радянської України” тощо. У них висвітлено соціокультурні аспекти розбудови та модернізації хімічних потужностей країни.

Критичний та порівняльний аналіз зазначених джерел, їх комплексне використання, нове прочитання і переосмислення літератури радянської доби у поєднанні із аналізом вперше введених в обіг архівних документів, раніше недоступних для дослідників, дало змогу по-новому розглянути цілу низку важливих питань розвитку хімічної індустрії УРСР у 1950-ті – 1980-ті рр. та її значення для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва України. Отже, залучена до дослідження джерельна база є різноплановою і репрезентативною, що дозволяє вирішити наукові завдання, досягти поставленої мети.

Методологічну основу дисертації складає сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Визначальними виступають такі світоглядні принципи: прихильність до ідеї закономірного та прогресивного історичного розвитку; історизм, згідно з яким явища і процеси розглядаються у динаміці з урахуванням зміни загальної ситуації; прагнення до неупередженості, яке проявилось у використанні різноманітних джерел і літератури, співставленні різних точок зору попередніх дослідників.

Застосовувалися як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи. Методи аналізу і синтезу, зіставлення і узагальнення дозволили аналізувати синхронні процеси, розглядати розвиток історичних явищ у часі і створити логічну основу для вироблення спеціально-історичних підходів. Провідне місце у роботі відведено проблемно-хронологічному, порівняльно-історичному, системно-комплексному, комплексному джерельному принципам аналізу об'єкту дослідження, обробки та аналізу статистичних матеріалів. Отже, методологічну основу дисертації складає сучасна парадигма науково-історичного пізнання.

У другому розділі **„Суспільно-політичні та економічні умови інтенсивної розбудови хімічної індустрії Української РСР (кінець 1950-х – 1980-ті рр.)”**, який складається із двох взаємопов'язаних підрозділів, висвітлено стан хімічного виробництва наприкінці 1950-х рр. та охарактеризовано державну політику, спрямовану на прискорений розвиток хімічної промисловості в Українській РСР.

У підрозділі 2.1 *„Стан хімічної промисловості наприкінці 1950-х рр. та курс партійно-державного керівництва країни на всебічну хімізацію народного господарства”* з'ясовано, що п'ятдесяті роки ХХ століття вважаються найуспішнішим періодом у розвитку радянської економіки як з погляду зростання обсягів виробництва, так і загальної ефективності. Подальший розвиток економічної та соціальної сфери життя радянського суспільства вимагав прискореної розбудови хімічної промисловості та хімізації народного господарства загалом. Вже з кінця післявоєнного відбудовного періоду підвищився інтерес держави до розвитку хімічної галузі народного господарства.

Фактично, вже з середини 1950-х рр. розпочався період, коли кількісні резерви зростання обсягів виробництва старих діючих хімічних підприємств та виробництв були вже вичерпані, на часі постала необхідність реалізації широкої програми їх реконструкції з урахуванням останніх досягнень науки та техніки. Останнє вимагало значних масштабів будівництва, а отже і виділення більших капіталовкладень, ніж на попередніх етапах.

Постанова пленуму ЦК КПРС від 7 травня 1958 року „Про прискорений розвиток хімічної промисловості та особливо виробництва синтетичних матеріалів та виробів з них для задоволення потреб населення та потреб народного господарства” започаткувала новий етап у розвитку хімічної індустрії. Невдовзі були визначені й конкретні шляхи виконання програми прискореного розвитку хімічної галузі. Передбачалося, що збільшення випуску продукції повинно вирішуватися як шляхом підвищення обсягів виробництва продукції на вже діючих заводах, так і шляхом форсованого будівництва нових хімічних підприємств. Формування курсу на хімізацію народного господарства завершилося у 1963 р. на грудневому пленумі ЦК КПРС.

У підрозділі 2.2 *„Втілення державної політики на прискорений розвиток хімічної промисловості в Українській РСР”* проаналізовано бачення радянським керівництвом питань розбудови та модернізації хімічних підприємств в Україні, адже у виконанні окресленої програми розвитку „великої хімії” помітне місце відводилося саме Українській РСР.

Слід зазначити, що попри позитивні наміри радянського керівництва, програма хімізації народного господарства, намічена для втілення в УРСР, вже в основі своїй була ірраціональною. Такою її робили насамперед масштаби, а також методи та терміни виконання. Тоталітарна держава не могла допустити зменшення ролі владної вертикалі й фактично всі найвідповідальніші рішення приймалися в центрі, залишаючи поза увагою місцеві потреби.

Реформи в управлінні промисловістю, які здійснювалися з кінця 1950-х рр. в СРСР, розбалансувавши систему керівництва галузями, мали негативні наслідки для реалізації програми розвитку хімічної промисловості. Якщо реорганізація

управління промисловістю за територіальним принципом спочатку позитивно впливала на діяльність промислових підприємств, то вже незабаром стало зрозуміло, що то було тимчасовим явищем. Та, незважаючи на це, саме у 1959 – 1965 рр. було забезпечено значне кількісне та якісне оновлення хімічної індустрії Українській РСР.

Разом із цим, розвиток хімічної індустрії загалом носив однобічний характер. Він відбувався в основному шляхом нарощування випуску багатотоннажної продукції: мінеральних добрив, аміаку та сірчаної кислоти. Рівень виробництва полімерних матеріалів та ряду інших прогресивних продуктів хімії залишався низьким, особливо порівняно з розвинутими західними державами, а та продукція, що випускалась, часто була незадовільної якості та відзначалась бідним асортиментом.

У третьому розділі **„Розбудова хімічної індустрії та її місце в народногосподарському комплексі УРСР (1960 – 1980 рр.)”**, який складається з двох підрозділів, визначено особливості розбудови та введення виробничих потужностей „великої хімії” в УРСР, а також охарактеризовано вплив хімічних підприємств на екологічний стан довкілля.

У підрозділі 3.1 *„Спорудження нових об’єктів „великої хімії”. Труднощі введення в дію та освоєння проектних потужностей”* досліджено розбудову хімічних підприємств в Українській РСР. Відповідно до планів прискореного розвитку хімічної індустрії, в Україні великих масштабів набуло будівництво та розширення вже діючих хімічних підприємств. Протягом 1960-х – 1970-х рр. основні виробничі фонди хімічної промисловості збільшилися в шість разів. За темпами їх нарощування ця галузь республіки займала перше місце, випереджаючи такі, як електроенергетика, чорна металургія, машинобудування.

Аналіз матеріалів свідчить, що протягом 1960-х – 1970-х рр. хімічна промисловість УРСР зазнала значної модернізації. Було створено нові важливі її підгалузі. Під час розбудови потужностей „великої хімії” змінилася географія хімічної промисловості України. Поряд із Донецько-Придніпровським промисловим районом було створено новий великий центр хімічної індустрії на базі мінеральних

та нафтових родовищ Прикарпаття. Саме в цей час в Україні було освоєно виробництво багатьох нових складних видів продукції синтетичних смол, пластмас, висококонцентрованих міндобриг, хімічних засобів захисту рослин, синтетичних волокон, барвників.

Однак модернізація хімічної індустрії України відбувалася не без ускладнень. Незважаючи на значні успіхи, у роботі підприємств хімічної промисловості були присутні й значні недоліки та прорахунки, через що розбудова та проведення корінної модернізації хімічної індустрії затягувалася. Негативну роль відіграло систематичне порушення технологічного режиму, що викликало часті аварії, перевитрати сировини, матеріалів, енергоресурсів. Значні прорахунки мали місце і у роботі Держплану УРСР. Все це разом взяте вело до того, що хімічні підприємства випускали мало високоякісної продукції та належно не задовольняли потребу в ній економіки країни. Не було налагоджено й доцільного фінансування галузі.

У підрозділі 3.2 *„Проблема модернізації технологічних процесів. Загострення екологічних проблем”* розкрито особливості вирішення проблем хімічної промисловості УРСР. Її роль як однієї з підвалин науково-технічної революції була загально визнаною. Водночас, намічених високих темпів розвитку хімічної промисловості можна було досягти лише на базі використання досягнень технічного прогресу. Проте у 1960-х рр. збільшення виробництва хімічної продукції все ще досягалося в основному за рахунок простого збільшення потужностей „великої хімії” та приросту чисельності робочої сили. Це негативно позначалося на промисловому розвитку України, природні та трудові ресурси якої були обмеженими, і промисловість гостро потребувала саме інтенсифікації виробництва.

Провідними напрямками науково-технічного прогресу в хімічній промисловості визнавалися: впровадження високопродуктивних технологічних ліній, нових технологічних процесів та впровадження автоматизованого керування ними, підвищення потужності агрегатів. Характерною рисою підвищення технічного рівня хімічної промисловості УРСР було укрупнення потужності одиночних агрегатів та апаратів. Однак у багатьох випадках удосконалення технологічних процесів проводилося все ще некомплексно. Незважаючи на початок упровадження

автоматизованих технологічних процесів, рівень автоматизації та механізації галузі відставав від потреб часу.

Все більшої гостроти набувала для хімічної промисловості проблема очищення та утилізації промстоків і шкідливих викидів в атмосферу. Бездумний технократизм у хімічній галузі почав загрожувати порушенням екологічного балансу. Для попередження цього над знешкодженням і утилізацією відходів хімічної промисловості почали працювати понад 20 різних науково-дослідних інститутів. Були, зокрема, створені принципово нові системи біохімічної очистки стічних вод та установки озонування, які давали можливість знешкоджувати біохімічними методами стічні води і досягати високого ступеню їх очистки. Робота з поліпшення очистки промислових стоків і забруднених викидів в атмосферу на підприємствах республіки почала розгортатися доволі широко, однак в цілому час було вже згаяно.

У четвертому розділі **„Хімізація як головний чинник інтенсифікації сільськогосподарського виробництва”**, який складається з двох підрозділів, визначено особливості виробництва та застосування хімічної продукції в сільському господарстві Української РСР. Зокрема, проаналізовано проблеми, які постали в процесі не лише виробництва, але й використання мінеральних добрив.

У підрозділі 4.1 *„Виробництво хімічної продукції для сільського господарства в Українській РСР”* проаналізовано розширення виробництва хімічної продукції для сільського господарства Української РСР, адже Україна посідала провідне місце серед інших республік СРСР з виробництва сільськогосподарської продукції, а це, відповідно, потребувало і належного забезпечення добривами.

Вже на рубежі 1960-х – 1970-х рр. хімізація була оголошена магістральним напрямом розвитку сільського господарства, поряд із комплексною механізацією, електрифікацією та меліорацією. Прагнучи налагодити сталий приріст обсягів виробництва добрив партійно-державне керівництво країни приділяло цьому питанню систематичну увагу. Розвиток виробництва мінеральних добрив у республіці включав три головні напрями: випуск азотних, фосфатних та калійних добрив.

Виробництво азотних добрив зростало найбільш швидкими темпами. Їх випускали Лисичанський, Горлівський, Дніпродзержинський, Черкаський хімічні комбінати. Хімічні підприємства УРСР виробляли й майже третину всіх фосфорних добрив СРСР. Їх в основному виготовляли на Сумському і Вінницькому хімічних комбінатах, Костянтинівському хімічному і Одеському суперфосфатному заводах.

Для нарощування виробничих потужностей з випуску хімічної продукції для сільського господарства були притаманні ті самі недоліки, що й по хімічній галузі загалом. План введення в дію потужностей з виробництва мінеральних добрив систематично не виконувався. Однак, незважаючи на всі труднощі, у 1958 – 1975 рр. виробництво мінеральних добрив в Україні зросло майже в 10 разів. Характерною рисою цього періоду стали не лише кількісні, але і якісні зміни у виробництві добрив: розширився асортимент туків, підвищилася концентрація поживних речовин в загальній масі добрив. Однак у забезпеченні сільського господарства мінеральними добривами домінували добрива з порівняно невисоким вмістом поживних речовин. Тому сільське господарство і далі продовжувало гостро потребувати збільшення виробництва ефективніших добрив із високим вмістом поживних речовин.

Підрозділ 4.2 „Застосування мінеральних добрив та гербіцидів: проблема ефективності” присвячено аналізу використання новітніх досягнень хімічної промисловості. Темпи нарощування виробництва зерна стали на багато років головним критерієм оцінки стану справ у сільському господарстві. Інтенсифікація зерновиробництва – чарівна формула, якою мало забезпечитися суттєве збільшення виробництва зерна, усунення його дефіциту. Провідна роль у цьому відводилася хімізації. У зв’язку з цим протягом 1960 – 1968 років мінеральні добрива надходили в господарства значно швидшими темпами, ніж відбувалося загальне зростання виробничих фондів сільськогосподарського призначення.

Потреба у мінеральних добривах сільського господарства України вже в 1965 р. становила 20 млн. т., зокрема, для рослинництва 18,2 млн. т. Проте навіть через 15 років, тобто в 1980 р., сільське господарство України отримало лише 16 млн. т.

На початку 1970-х рр. розпочалося створення спеціалізованих підрозділів у господарствах – агрохімцентрів. До їх функцій входило: організовувати використання засобів хімізації згідно з рекомендаціями агрохімслужб; раціонально використовувати техніку; підвищувати кваліфікацію персоналу, зайнятого технологічними операціями з хімізації. Вони повинні були складати виробничі плани на рік, планувати внесення добрив.

Використання хімічної продукції у сільському господарстві УРСР протягом 1960 – 1980-х рр. постійно зростало. Результати роботи колгоспів та радгоспів республіки свідчили, що у загальному комплексі заходів, спрямованих на підвищення врожайності сільськогосподарських культур, 50% приросту врожаю було забезпечено саме за рахунок застосування добрив. Однак організація та проведення заходів, спрямованих на хімізацію сільського господарства, мали суттєві недоліки. Найбільш розповсюдженим прорахунком було те, що мало враховувався той чинник, що ефективність застосування добрив залежить від виконання усього комплексу агротехнічних заходів, насамперед від якості (що передбачало і терміни виконання робіт) обробітку ґрунту.

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист такі **основні положення і висновки:**

1. Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що вона до створення представленої дисертації не була предметом спеціального наукового вивчення в історичній літературі. Залучена до дисертації джерельна база є репрезентативною і достовірною, що дозволяє повно дослідити обрану тему.

2. Поступ економічної та соціальної сфери в УРСР у другій половині ХХ ст. вимагав прискореного розвитку хімічної промисловості та поглиблення хімізації народного господарства. Партійно-державне керівництво вважало, що хімізація народного господарства дасть змогу продемонструвати реальність гучно проголошених політичних програм щодо вирішення кардинальних питань соціально-економічного розвитку країни.

3. Розвиток хімічної промисловості в Україні призвів до інтенсивного зростання її питомої ваги у масштабі всієї країни. За ці роки відбулося швидке

збільшення української частки хімічних волокон, синтетичних смол та пластмас у продукції СРСР. Фактично заново в Україні було створено шинну промисловість. Та все ж найбільшу питому вагу у валовій продукції хімічної промисловості посіла продукція основної хімії.

4. У створенні „великої хімії” у зв’язку з масштабністю і енергійністю цієї одночасно і економічної, і політичної кампанії яскраво проявлялися риси екстенсивного розвитку, притаманного радянській економіці, які свідчили про ігнорування засад науково-технічного прогресу. Модернізації обладнання, поліпшенню технічного оснащення підприємств, раціональному використанню сировини, палива приділялася недостатня увага.

5. Часто надмірно поспішна, а отже і неякісно спланована програма спорудження нових потужностей призводила до погіршення стану атмосфери далеко довкола міст-центрів хімічної промисловості. Хімічні гіганти почали все більше забруднювати шкідливими газовими викидами повітря міст, особливо житлових масивів, прилеглих до хімічних виробництв.

6. Керівниками підприємств не приділялося достатньої уваги питанням експлуатації навіть вже діючих очисних споруд, адже це не мало безпосереднього відношення до святого святих тогочасної управлінської діяльності – виконання плану, внаслідок чого на багатьох підприємствах очисні споруди перебували в занедбаному стані, своєчасно не очищалися і не ремонтувалися.

7. Фактично у більшості колгоспів та радгоспів республіки практикувалося безсистемне використання мінеральних добрив. Роботи проводилися несвоєчасно, не було налагоджено належне агрохімічне обслуговування, що призводило до зниження віддачі від застосування мінеральних добрив. Грандіозна кампанія з „широкої” хімізації сільського господарства бажаного ефекту не дала.

8. Підвищення ефективності сільського господарства через його хімізацію, на що в кінці 1950-х – на початку 1960-х років зробило ставку партійно-державне керівництво СРСР та УРСР, повною мірою не було досягнуто внаслідок безсистемності роботи призвела до накопичення цілої низки гострих екологічних проблем.

Основний зміст дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Скрипник О.М. Хімізація сільського господарства України та проблеми модернізації хімічної індустрії в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 312 – 315.
2. Скрипник О.М. Особливості виробництва хімічної продукції для сільського господарства в Українській РСР у 1960 – 1980-ті рр. // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 134. Т. 147. Історія. – С. 41 – 45.
3. Скрипник О.М. Особливості здійснення програми будівництва та реконструкції підприємств хімічної промисловості в УРСР (1960 – 70-ті рр.). // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 272 – 274.
4. Скрипник О.М. Хімізація сільського господарства України другої половини 1950-х – 1980-х рр.: до історіографії проблеми // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – №9 (222). – Черкаси, 2012. – С. 23 – 28.
5. Скрипник О. М. Особливості введення та розширення хімічних потужностей „великої хімії” в УРСР (1960 – 1970 рр.) // Наукові записки. Вип. 20. – Вінниця, 2012. – С. 140 – 144.
6. Скрипник О.М. Хімізація сільського господарства на Черкащині (друга половина 1950-х – 1980-ті рр.) // Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Умань, 2010, – С. 203 – 211.
7. Скрипник О.М. Хімізація сільського господарства УРСР наприкінці 1950-х — 1980-ті рр. та вплив хімічних підприємств на екологічний стан довкілля // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів „Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (10 – 11 травня 2011 року) : у 3 т. Т. 1. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 107 – 109.

8. Скрипник О.М. Державна політика радянського уряду щодо розвитку хімічної промисловості в Українській РСР (1960 – 80-ті рр.) // Актуальні наукові дослідження. / Збірка наукових праць. – К.: НАИРИ, 2011. – С. 6 – 11.
9. Скрипник О.М. Проблема підвищення технічного рівня та удосконалення технологічних процесів в хімічній промисловості УРСР (1960 – 1980 рр.). // Наукові підсумки / Збірка наукових праць. – К.: НАИРИ, 2011. – С. 40 –45.
10. Скрипник О.М. Особливості Удосконалення технологічних процесів в хімічній промисловості УРСР (1960 – 1980 рр.) // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.І. Марочко, А.Г. Морозов. – Умань: ПП Жовтий, 2012. – С. 218 – 224.
11. Скрипник О.М. Втілення державно-партійної політики СРСР на прискорений розвиток хімічної промисловості в Українській РСР (1960 – 1980 рр.) // Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). – Суми: Вид-во СумДПУ ім.. А.С. Макаренка, 2012. – С. 124 – 126.

АНОТАЦІЇ

Скрипник О.М. „Велика хімія” в УРСР (1958 – 1988 рр.): соціоісторичний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01.– історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2012.

Дисертацію присвячено дослідженню реалізації курсу на розбудову „великої хімії” в Українській РСР у 1958 – 1988-х роках.

Здійснено комплексне дослідження хімізації народного господарства УРСР та її наслідків. Об’єктивно проаналізовано урядову політику у цій сфері. Виявлено як позитивні, так і негативні моменти. Особливу увагу у дисертації приділено розкриттю таких питань: специфіка хімічного виробництва УРСР, спроби модернізації хімічної індустрії та розбудова виробничих потужностей „великої хімії”, особливості застосування мінеральних добрив та іншої хімічної продукції в

сільському господарстві Української РСР. Показано динаміку змін в основних засобах виробництва протягом означеного хронологічного періоду. Розкрито вплив хімізації на подолання кризи сільського господарства в 60 – 80-ті роки ХХ ст.

Зроблено висновок про те, що проголошений радянським керівництвом курс на всебічну хімізацію народного господарства мав неоднозначні наслідки. Розвиток хімічної промисловості в Україні призвів до інтенсивного зростання її питомої ваги в масштабі всієї країни. В кілька разів збільшилася кількість новобудов хімічної промисловості на території України. Водночас яскраво проявлялися негативні риси екстенсивного розвитку. Дедалі напруженою ставала ситуація із забрудненням довкілля хімічними підприємствами. В сільському господарстві не було налагоджено належне агрохімічне обслуговування, що призводило до зниження ефективності добрив. Фактично грандіозна кампанія з „широкої” хімізації сільського господарства не давала бажаного ефекту.

Ключові слова: „велика хімія”, хімізація, сільське господарство, хімічна промисловість, соціальна сфера, виробничі потужності.

Скрипник О.М. „Большая химия” в СССР (1958–1988 гг.): социоисторический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01.– история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 2012.

Диссертация посвящена исследованию внедрения курса „большой химии” в Украинской ССР в 1958 – 1988-х годах.

В работе на основе изучения и всестороннего анализа широкого круга статистических, архивных материалов, научных публикаций осуществлено комплексное исследование курса на химизацию народного хозяйства УССР. Выяснены его основные этапы и направления. Объективно проанализированы все стороны правительственной политики в данном вопросе: как положительные, так и отрицательные. Раскрыто влияние химизации на преодоление кризиса сельского хозяйства в 60 – 80-е годы ХХ в.

Особое внимание в диссертации уделено раскрытию следующих вопросов: специфика химического производства УССР, попытки модернизации химической индустрии и строительство производственных мощностей «большой химии», особенности применения минеральных удобрений и другой химической продукции в сельском хозяйстве УССР. Показана динамика изменений в основных средствах производства в 1958-1988 гг. Раскрыто влияние химизации на преодоление кризиса сельского хозяйства в УССР во второй половине XX в.

Сделан вывод о том, что провозглашенный курс на всестороннюю химизацию сельского хозяйства имел неоднозначные последствия. Развитие химической промышленности в Украине привело к быстрому увеличению ее удельного веса в масштабе всей страны. В рамках общесоюзного курса на всестороннюю химизацию сельского хозяйства значительно увеличилось количество новостроек химической промышленности на территории Украины. Однако достаточно ярко проявлялись черты экстенсивного развития, недостаточно осуществлялась модернизация предприятий, не хватало квалифицированных работников. В сельском хозяйстве не было создано надлежащее агрохимическое обслуживание, что приводило к снижению эффективности химических веществ. Фактически грандиозная кампания по „широкой” химизации сельского хозяйства не давала желательного эффекта.

Ключевые слова: „большая химия”, химизация, сельское хозяйство, химическая промышленность, социальная сфера, производственные мощности.

Skrypnyk O. „Great Chemistry” in the Uk.SSR (1958 – 1988): Socio Historical Aspect. – Manuscript

The thesis on the Candidate of Historic degree on specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Bohdan Khmelnytskyi State University – Cherkasy, 2012.

The thesis is dedicated to the study of the “great chemistry” policy in Ukrainian SSR in the period of 1958 – 1988.

By means of detailed analysis of the whole range of statistic and archives materials as well as scientific publications the author makes a complex research of chemicalization policy in the agriculture of Ukrainian SSR. She gives the main

stages and trends of this policy inculcation. All sides of the Soviet government activity in this policy, both positive and negative, are analyzed objectively. The influence of chemicalization upon the overcoming of the agricultural crisis of the 60-ties – 80-ties of 20th century is shown vividly by the author.

The conclusion is made that the policy of chemicalization of agriculture had equivocal consequences. The development of chemical industry in Ukraine brought to the rapid increase of its proportion in the whole country. In the framework of the all-Union (Soviet Union) policy of chemicalization of the agriculture the number of newly erected plants had increased to a considerable extent on the territory of Ukraine. But the features of extensive development were seen well-defined, modernization of the enterprises was on the low level, the lack of the qualified workers took place. The works were done untimely, the proper agrochemical service was not regulated. It brought down the effectiveness of chemical substances. In fact the campaign on the agricultural chemicalization did not give the desirable effect.

Key words: “great chemistry”, chemicalization, agriculture, chemical industry, social realm, productive capacity.